

Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış

A Brief Review of Enlightenment Thought

Ayşe Usta, Doktora Öğrencisi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-posta: austa1621@gmail.com

Anahtar Kelimeler:

Aydınlanma, Bireycilik,
Akılcılık, İnsancılık

Öz

Aydınlanma, din ile ilişkilendirilmiş hurafelerin tesirinden dünyanın arındırılarak, akli ve bireyin kendisini esas alan bir yaklaşım olup özellikle onsekizinci yüzyıldan itibaren Batı toplumlarının düşünce tarzında ve toplumsal yaşam alanında büyük değişmelere neden olmuştur. Bu çalışmada, en geniş anlamıyla hümanist yaklaşımı temel alan ilerlemeci bir düşünme olarak, Avrupa’da doğup tüm dünyaya yayılan “Aydınlanma” konusu irdelenmiştir. İnsanlığın gelişip ilerlemesi için, aklın eleştirel bir yaklaşımla kullanılmasını esas alan Aydınlanma düşüncesi, belli ilkeler ve değerler üzerine temellendirilmiş içselliğiyle, kendine özgü özelliklere sahip bir olgu olarak etkileri günümüze kadar ulaşmış bir süreçtir. Bu kapsamda, Aydınlanma hareketinde öne çıkan düşünürler ile Aydınlanma hareketinde belirginleşen İngiliz, İskoç, Fransız ve Alman aydınlanma yaklaşımları tanıtılmıştır.

Keywords:

Enlightenment,
Individualism,
Rationalism,
Humanism

Abstract

Enlightenment is a thought approach based on the individual’s own self, with the liberation of the world through the influence of the superstitions associated with religion, and has led to major changes in the way of thinking and social life of Western societies, especially since the eighteenth century. In this study, the subject of “Enlightenment”, a progressive thinking based on the humanist approach, which was born in Europe and spread to the whole world, has been examined. The Enlightenment, which is based on the use of the mind with a critical approach to the development and advancement of mankind, is a process that has reached its day-to-day effects as a phenomenon with its own characteristics, based on certain principles and values. In this context, the leading thinkers who stand out in the Enlightenment movement, and the English, Scottish, French and German enlightenment approaches that became evident in the enlightenment movement have been introduced.

Giriş

Kaynağı itibariyle Avrupa'ya ait bir ideoloji olan Aydınlanma, düşünce alanında köklü değişimlere yol açmış ve Avrupa'yı yeni bir döneme taşımıştır (Karabağ, 2015: 32). “Aydınlanma” deyince, onsekizinci yüzyılda gerçekleşen ve sonuçları itibariyle Avrupa'nın her tarafında etkili olan, geleneksel olarak 1688'deki İngiliz Devrimi'yle başlatılıp 1789'daki Fransız Devrimi'yle bitirilen felsefi bir harekete ve daha da önemlisi bu hareketin sonuçlarıyla belirginlik kazanan toplumsal ve siyasal bir sürece gönderme yapılmaktadır (Çiğdem, 2015: 13-14). Altun (2011: 69)'a göre, Aydınlanma; yeni bir kimlik kazanan aklın kullanımıyla geçmişe ait inanç, pratik, kurum ve düşünce sistemlerine yöneltilen eleştirinin, bireyciliğin, ilerleme fikrinin ve bilime olan inancın hakim olduğu bir felsefedir (Aktaran: Kaya, 2013: 20). Bu kapsamda, Outram (2007: 17-18) tarafından açıklandığı üzere, Aydınlanma Çağı filozoflarından Mendelssohn'a göre, Aydınlanma; insan aklının kullanımına ilişkin henüz tamamlanmamış ve herkese açık olması gereken bir eğitim sürecinin adıdır, Kant'a göre ise, Aydınlanma; akıl yoluyla ve başkalarının yol göstermesi olmaksızın “insanın kendi neden olduğu olgunlaşmamışlığından kurtulması” demektir.

Descartes'in “Düşünüyorum öyleyse varım” önermesiyle birlikte değer kazanan eleştirel yorum ve düşünce, insana ait tek ve en önemli gücün akıl olduğu düşüncesine dayanan ve bu çerçevede bilgiye ulaşmanın yöntemlerini ortaya koyan aydınlanma felsefesiyle, var olan yaşam biçimini ve kültür yapısını değiştirmiştir (Karabağ, 2015: 32). Aydınlanma felsefesi, aklın üstünlüğünü savunarak onun maddi olmayan, insani sorunlara da çözüm getireceği umudunu pekiştirmiştir (Atiker, 1998:7).

Düşün ve hareketler bağlamında, toplumların tarihsel gelişim sürecinde bir dönüm noktası olan Aydınlanma, insanlığın son üç yüzyıllık yaşamına damgasını vurmuş bir harekettir (Kızılcılık, 2000: 71). Bir idea ve bir süreç olarak Aydınlanma hareketinin amacı; insanları esasta “kötü” ve bu nitelikle “köleleştirici” olduğuna inanılan mit, önyargı ve hurafenin (dolayısıyla bunları üreten ve kurumsallaştırdığı varsayılan kurulu dinin) temsil ettiğine inanılan “eski düzen”den kurtararak, yine esasta “iyi” ve “özgürleştirici” olduğu çekincesiz kabul edilen “aklın düzeni”ne sokmak olup aydınlanmanın entelektüel yapısında aklın düzeni, bütün insanlar için önsel olarak iyi addedilen bütün öğeleri kapsadığı için, her türlü felsefi ve toplumsal proje, akıla uygun olmak ve akılla ya da akılda somutlaşan ilkelere yaslanmak zorundadır (Çiğdem, 2015: 13-14). Horkheimer ve Adorno (2014: 19), tarafından vurgulandığı gibi, en geniş anlamıyla bakıldığında “ilerlemeci bir düşünme” olan aydınlanmanın öteden beri hedefi, “insanları korkudan arındırmak” ve “efendi konumuna getirmek” olmuştur. Çiğdem (2015: 13-14)'in bahsettiği gibi, her ne kadar çeşitli ülkelerde “Aydınlanma” olarak ortaya çıkan entelektüel hareketlerin, ilerleme düşüncesiyle birlikte, tek ortak noktasını bu düşünce teşkil etse de Aydınlanma düşünürlerinin “akıl”, “bilim”, “bilgi”, “din”, “Tanrı”, “tabii hukuk”, “tabiat” ve “despotizm” gibi kavramlar bağlamında, felsefi, toplumsal ve politik olmak üzere birçok konuda birbirinden bariz bir şekilde ayrıldığı görülmektedir.

Bu noktada, bireyi ve onun aklını tahakküm altına alan yöneticilerden, mitlerden, din ve benzeri odaklardan kurtulmanın temel bir nokta olduğunu söyleyen Kant'a göre, “aklını kendin kullanmak üzere yürekliliğini göster” manasına gelen “Sapare Aude”

sözünün Aydınlanma düşüncesinin sloganı haline gelmiş olması, Aydınlanma felsefesinin düşünsel arka planını göstermesi bakımından önemli bir saptamadır (Durdu, 2005: 126). Benzer şekilde, Hegel “Tüm önyargılardan ve batıl itikatlardan kurtulduğumuzda bir soru gündeme geliyor: Şimdi ne olacak? Bu önyargılar ve batıl itikatların yerine Aydınlanma’nın yaydığı gerçek nedir?” diyerek, Aydınlanma olgusunu farklı bir bakış açısıyla ortaya koymuştur (Outram, 2007: 136). Aydınlanma, bir sistem olup Aydınlanmanın rasyonalist ve ampirik çeşitlemeleri bu sistem içinde birbirinden farklı değildir (Horkheimer ve Adorno, 2014: 23). Aydınlanma, ortaya konuluşu itibariyle, bütün Avrupa’yı kapsayan bir entelektüel oluşum olarak, olayların ve nesnelerin olduğundan daha iyi olabileceğine yönelik bir optimizmdir, Aydınlanma, akla ve düşüncenin önceliğine yönelik bir entelektüalizmle; toplumsal ve insani olaylara duyarlılık ve metafizikle ortodoksinin zayıflamasıyla otoriter kurumlara duyulan saygı esasında hemen her yerde benzerlikler taşıyan bir düşünce olup Dilthey’in bahsettiği, “akıl özerkliği”, “entelektüel kültürün dayanışması”, “akıl ilerleyişinin kaçınılmazlığına iman” ve “tinin aristokrasisi” gibi temalardan oluşmuştur (Çiğdem, 2015: 14-15). Bu kapsamda, Gay’a göre, Aydınlanmanın ilk dönemi Voltaire iken, ikinci dönemi ise Diderot ile d’Alembert ve Rousseau dönemi olup geç Aydınlanma, Lessing ve Kant ile sınırlı tutulmuştur (Aktaran: Outram, 2007: 20).

Düşün ve hareketler bağlamında, toplumların tarihsel gelişim sürecinde bir dönüm noktası olan Aydınlanma, insanlığın son üç yüzyıllık yaşamına damgasını vurmuş bir hareket olup Diderot ve d’Alembert tarafından yönetilen “Ansiklopedi” (Encyclopedie), Aydınlanma hareketinin bir çeşit simgesidir (Kızılçelik, 2000: 71). Bu kapsamda, Goldmann (1997: 67)’a göre, Ansiklopedi “Aydınlanma’nın simgesel doğasında özel bir yer tutar” iken, d’Alembert (1996: 29)’e göre ise, Aydınlanma düşüncesinin inşacıları konumundaki “bir yazarlar topluluğunun yapıtıdır” (Aktaran: Kızılçelik, 2000: 71). Öz itibariyle, “Ansiklopedi” ya da “Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü”; tüm bilimleri ve onların temellerini oluşturan ilkelerini, içeriklerini ve özlerini ayrıntılı olarak incelemiş, bilgilerin art arda gelişi ve bir araya getirilmesi anlamına gelen ve insan bilgisinin tüm dallarını içeren bütün bilgilerin genel sistemini açıklamak ve insanlara aktarmak suretiyle, boş inanç ve dar kafalılığı yok etmeyi amaçlamıştır (Kızılçelik, 2000: 72). Bu noktada, Diderot ve d’Alembert (2000: 146)’e göre, Aydınlanma; din ve dinsel kült kaynaklı “boş inanç” ile savaşımdır (Aktaran: Kızılçelik, 2000: 73). Touraine (1994: 25)’e göre, Aydınlanma’da “akıl” başattır ve aydınlanmacıların akla uygunluk taşıyan bir yaşamı tüm insanlığa uygulamak istedikleri göz önüne alındığında, her türlü tasarım akla göre inşa edilmelidir. Bu çerçevede Hampson (1991: 97-101)’a göre, “bir yaşam tarzı” olarak öne çıkan Aydınlanma, “bir zihinsel yaklaşım meselesidir” ve bu yüzden Aydınlanma dönemi, aynı zamanda “Akıl Çağı” olarak da anılmaktadır (Aktaran: Kızılçelik, 2000: 74).

Aydınlanma’nın Düşünsel Temelleri

Eren (2017: 116-117) tarafından bahsedildiği üzere, İngilizce karşılığı “Enlightenment”, Fransızca karşılığı “Lumières” ve Almanca karşılığı “Aufklärung” olan “Aydınlanma”; Rönesans ve Reform hareketleri ile Kartezyen Felsefe temelinde, 15.

yüzyıldan itibaren başlayan gelişmelerin bir parçası olarak, 18. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan bir düşünce akımı olup yaşadıkları zamanın etkisi ve mekanın şekillendirmesi ile farklı pencerelerden bakan Aydınlanmacı düşünürlerle açıklanmaya çalışılan bir süreci ifade etmektedir.

İşler (1999: 49)’in açıkladığı gibi, 16. yüzyılda, ezberci eğitim anlayışına karşı çıkararak gözlem ve uygulamanın gerekliliğini ve önemini vurgulamaya çalışan Rabelais ve Montaigne, yapıtlarında başta eğitim olmak üzere, Ortaçağ’ın bütün kurumlarına karşı dolaylı da olsa eleştirel bir tutum takınmışlardır, 17. yüzyılda ise, usu (akılı) ön plana çıkararak Descartes’in ortaya koyduğu yeni düşünce yaklaşımı “usçuluk” (akılcılık) bütün Avrupa’yı derinden etkilemiş, kıyaslamalarıyla Aristo mantığına alternatif olurken, müspet bilimlerde önemli gelişmeler gerçekleşmiş ve dolayısıyla usa ve usçuluğa bağlı olarak düzyazı büyük bir devrim kazanmış, düşüncenin en iyi ve en doğru düzyazıyla yansıtılabileceği yargısı güçlenmiş ve (özellikle roman harfleri önde gelmek üzere) düzyazı türleri büyük bir gelişme göstermiştir.

Çüçen (2006: 25-26) tarafından açıklandığı üzere, Batı uygarlığında 18. yüzyılda kendini gösteren Aydınlanma dönemi, esasen Orta Çağ’da gelişen düşünce ve inançlardan kopuşun yaşandığı Rönesans dönemindeki düşünsel ve toplumsal değişimlerin üzerinde yükselirken, 15 ve 16. yüzyıllarda Avrupa insanının, Orta Çağ’ın dinsel ve geleneksel değerlerinin kendilerini geliştirmek ve daha iyi yaşamak için yeterli olmadığını anlaması ve onların yerine yeni değerler oluşturma çabası içine girmesi neticesinde, “her şey insan için olmalıdır” düşüncesi ile başlayan hümanizm anlayışının etkisiyle Orta Çağ’ın Tanrı/din merkezli evren, toplum ve insan açıklaması yerine insan merkezli bir evren, toplum ve birey açıklaması dile getirilmiş, Tanrı devleti yerine yeryüzü devleti, dinsel bir kozmoloji yerine fiziksel bir kozmoloji, insanın kul olarak görüldüğü bir toplum/devlet düzeni yerine insanın birey/kişi olarak kabul edildiği bir toplum/devlet düzeni öne çıkarılmış, insanın kul ya da ümmet idesiyle değil, ulus devletin bir bireyi olarak kişi olma hakkına sahip olduğu vurgusu yapılmıştır.

Rönesans düşüncesini simgeleyen eğilimler, 17. yüzyılda Descartes, Spinoza ve Leibniz gibi düşünürlerin büyük felsefe sistemlerinde işlenip olgunlaştıktan sonra, bir kültür felsefesi olan 18. yüzyıl felsefesine taşınarak geniş ölçüde ortaya koyulmuştur (<http://www.academia.edu/10218385>). Birey konumuna yükselen Rönesans insanı; yönetici, soylu ya da din adamı karşısında hak ve özgürlüklerini kullanarak özgür insan olma talebinde bulunmaya başlamış, “doğaya egemen olmak” demenin “doğanın yasalarını bilmek” demek olduğuna işaret ederek bu durumun insanı doğa karşısında özgür yaptığını ve insanın mutluluğunun doğaya egemen olmasıyla ilişkili olduğunu söyleyen Bacon’un öne çıkardığı gibi, insan/kişi olma isteğinin insanın kendisine özgü olanakları sayesinde gerçekleşeceğine inanmış, doğaya hakim olması gerektiği düşüncesi ile yaşadığı evren, dünya ve toplum hakkında bilgi üretme çabası içine girmiş, bilimsel bilgi için klasik yöntemlerin terk edilerek yeni yöntemlerin keşfedilmesi gerektiğini öngörmüştür (Çüçen, 2006: 25-26).

Aydınlanma'nın Genel Özellikleri

Outram (2007: 20)'ın bahsettiği gibi, Gay, Aydınlanma yaklaşımını, insanın kendisiyle ve toplumla olan ilişkisini değiştirmek için, aklın eleştirel kullanımı ile başarılan bir özgürlük ve ilerleme arayışı olarak tanımlamıştır. Bu çerçevede, Atiker (1998: 13)'e göre, Aydınlanma, duygusal önyargılardan ve geleneksel bilgiden bağımsız özgür düşünceyi temsil ettiğinden, önceden belirlenmiş her tür amaca en kısa yoldan erişmenin tekniğini üreten araçsal usa sınırsız olanaklar tanımıştır.

Aydınlanma düşünürlerine göre, akli normal işleyişinden alıkoyan, onun bütün insan varlıklarında benzer ya da aynı fonksiyonları yerine getirmesini önleyen birtakım faktörler vardır ve bu olumsuz faktörlerin en başında kurumsal ve kültürel çevre gelir, Çünkü Aydınlanma düşünürleri aklın bu bozuluşundan Kiliseyi, devleti, batıl itikatları, bilgisizlik, sefalet ve önyargıyı sorumlu tuttukları için, insanlara boş inançlar aşıl原因, onların ceplerini ve gönüllerini ipotek altına alan, dolayısıyla maneviyatlarından ziyade, hırsları, bencillikleri, bağınazlıkları ve vahşilikleriyle tezahür eden papazlar ve dolayısıyla Roma Katolik Kilisesi, onların gözünde en zararlı etkiyi meydana getirmiştir, Zira onlara göre, Kilisenin yaptığı bu zararlı etkinin temelinde, aşkın ve doğüstü yapısıyla iman ve vahyi, aklın üzerine çıkartmış olan din ya da Hristiyanlık bulunmaktadır (Cevizci, 2002: 9).

Bierstedt (1990: 18) tarafından açıklandığı üzere, en genel hatlarıyla Aydınlanma'ya dair aşağıda sıralanan dört temel özellikten söz edilebilir: 1) doğüstünün doğalla, tanrısal buyruğun doğa yasasıyla, dinin bilimle ve din adamlarının filozoflarla yer değiştirmesi, 2) bir araç olarak deneyin rehberliğindeki aklın sosyo-ekonomik-siyasal ve kültürel sorunların çözümünde yüceltilmesi, 3) insanların ve toplumların mükemmelleştirilebileceğine ve dolayısıyla insan soyunun gelişmesine duyulan inanç, 4) insan haklarına dair insancıl istemlerin çoğalması (Aktaran: Kızılcılık, 2000: 78). Bu çerçevede, Aydınlanma düşünürlerinin önemsedikleri (savundukları) değerler ve önemsemedikleri (karşıt oldukları) hususlar belirlenebilir. Bununla ilgili olarak, Kızılcılık (2000: 78), Aydınlanma öncülerinin savundukları değerleri ve karşıt oldukları konuları şu şekilde sıralamıştır: *Aydınlanma öncülerinin savundukları*; Akılcılaşıma, Bireyin özerkliği, Doğalcılık, Düşünceyi ifade etme özgürlüğü, Hoşgörü, İlerlemecilik, İnsancılık, Kuşkuculuk, Laiklik, Özel mülkiyet, Pozitif bilim paradigması, Sanatın yüceliği, *Aydınlanma öncülerinin karşıt oldukları*; Bilgisizlik, Boş inançlar, Boşgörü(ş)süzlük, Dar kafalılık, Din eksenli oluşumlar (kilise ve iktidarlar), Hoşgürsüzlük, Metafizik, Mit(os).

Aydınlanma ile birlikte birey, bireyin özerkliği ve bireye değer verme eğilimi (hümanizm) ön plana çıkmıştır (Goldmann, 1997: 34-37, Aktaran: Kızılcılık, 2000: 77). Bu yönüyle, Aydınlanma; Rönesans'tan beri ele alınan, fakat açık ve kesin bir şekilde irdelenmeyen "insan sorunları" üzerinde yoğunlaşmaktadır (Hilav, 2005: 17, Aktaran: Kızılcılık, 2000: 77). Aslında, Aydınlanma'nın "insanlık ideali"ni açıklayan en önemli düşünür Goethe'dir (Goldmann, 1997: 23, Aktaran: Kızılcılık, 2000: 77). Goethe'nin "Faust" adlı eseri, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında kendine özgü modern bir dünya sistemini meydana getiren süreci dramatik bir biçimde dile getirmektedir. Goethe'nin Faust figürü anti-konformist, marjinal bir entelektüel ve kuşkulu bir karakterdir (Berman, 1994: 45-48, Aktaran: Kızılcılık, 2000: 77). Bu karakterdeki birey, Goethe

için “evrenin bizatihi kendisidir” (Pazarkaya, 1999: 12, Aktaran: Kızılçelik, 2000: 77). Böylece, Kızılçelik (2000: 78)’e göre, Faust; eleştirel, entelektüel, (akılcı-deneyci olma bağlamında) modern bir birey tipini ve öz olarak Aydınlanma’nın insanlık anlayışını/idealini yansıtmaktadır.

Aydınlanma Çağı, batı uygarlığının yeni insan ve toplum inşa etme projesinin düşünsel ve felsefi temellerini oluşturduğu çağdır (Çüçen, 2006: 30). Vardar (1985: 2)’a göre, Aydınlanma Çağı; aklın kılavuzluğunda her şeyin tartışıldığı bir çağ olup bu dönemde deneyimle birlikte dünyayı ve insanlığı tanıma aracı olarak yalnız usa (akıla) güvenilmiş, bilime inanılmış ve bilimsel yöntem her alanda geçerli sayılmış, fizik ve doğa bilimleri ile mekanik bilgisi özel bir önem kazanmış, eleştirici düşünce alabildiğine gelişmiştir. Bu çağda öne çıkan Aydınlanmacı filozoflar sayesinde, bilimsel buluşlar akıla olan güveni arttırırken, “din faktörü” dahil hiçbir konuya dokunulmazlık ve ayrıcalık tanınmamış, hem usun dayanağının hem de aydınlığın kaynağının doğa olduğu öngörülmüştür (Aktaran: İşler, 1999: 49-50). Bu konuya ilişkin olarak Çüçen (2006: 30-32) tarafından açıklandığı gibi, yeni insan ve toplum anlayışının inşası olarak Aydınlanmanın gerçekleşmesi için, Aydınlanmacı düşünürlerin ortaklaşa kabul ettikleri temel ilkeler: Akılcılık, Bilimcilik, Aydınlanmış din, Metafiziğin reddi, İlerlemecilik, İnsancılık ve Bireycilik olarak öne çıkmaktadır.

Ülkelere Göre Aydınlanma ve Öncü Düşünürleri

On sekizinci yüzyıl Batı felsefesini tanımlamak için kullanılan “Aydınlanma” terimi, tekdüze bir hareket olmayıp “İngiliz Aydınlanması”, “İskoç Aydınlanması”, “Fransız Aydınlanması” ve “Alman Aydınlanması” şeklindeki nitelendirmelerle farklı çağrışımlara sahiptir (Başdemir, 2005: 1, Aktaran: Zariç, 2017: 42). Dolayısıyla, Aydınlanma’yı, tüm toplumlar için aynı şekilde yaşanmış bir süreç olarak algılamamak gerekir. Aydınlanma çağı düşünürleri yukarıda da belirtildiği gibi, birbirinden çok farklı argümanları savunmuşlar ve bu durum Aydınlanma düşüncesinde farklı damarların oluşmasına yol açmıştır. Genel anlamda ele alındığında bazı müşterek çıkış noktaları bulunmakla birlikte, temsil edici özelliklerini en açık şekilde Fransız Aydınlanması’nda bulan Kıta Avrupası Aydınlanması ve İskoç Aydınlanması’nın birbirinden farklı argümanlara ve yönelimlere sahip olduğu söylenebilir (Duman, 2006: 119-120, Aktaran: Zariç, 2017: 42).

Bu kapsamda, Arslan (1992: 23-24) tarafından açıklandığı gibi, tarihsel olarak tek bir Aydınlanma’dan bahsetmek mümkün değildir. Buna göre, İngiltere’deki Aydınlanma, Fransa’dakinden farklıdır, Fransa’daki Aydınlanma da Almanya’dakinden farklıdır. Çünkü ulusların özel kültürel ve siyasal şartları, özel dehaları aynı bir hareketi veya kurumu her zaman farklılaştırma sonucunu doğurmuştur. Örneğin, İngiliz Aydınlanması daha çok deneyci bir özellik göstermesine karşılık, Fransız Aydınlanması özü itibarıyla akılcıdır. Bu konuda, Gökberk (1961: 366)’in ifade ettiği gibi, İngiliz Aydınlanması’nın daha çok sakin bir bilimsel araştırma havası içinde gelişmesine karşılık, Fransız Aydınlanması ihtiraslı bir savaş felsefesidir, öyle ki, kışkırtıcıdır, inkarcıdır ve kendisine büyük güveni olduğu için dogmatiktir hatta bağnazdır (Aktaran: Arslan, 1992: 23-24). Arslan (1992: 23-24)’a göre, bundan dolayı bir bakıma Aydınlanma’nın karakteristiği olan bu çizgilerin en kesin gerçekleştirilmesinin (Fransız İhtilaline atfen) Fransa’da olduğundan bahsedilebilir,

fakat zaman bakımından İngiliz Aydınlanması Fransa'dakinden önce gelir ve Fransız Aydınlanması'na hem kaynaklık eder, hem de (Montesquieu ve Voltaire gibi aydınlar dolayısıyla) onu hiç olmazsa başlangıçlarında büyük ölçüde etkiler, Alman Aydınlanması ise, hem zaman hem de önem bakımından (İngiliz Aydınlanması ve Fransız Aydınlanması ile karşılaştırıldığında) her ikisinden de sonra gelir, çünkü 18. yüzyıl Almanya'sı İngiltere ve Fransa'ya göre (siyasal, ekonomik ve kültürel yönleri itibariyle) daha geridedir.

Aydınlanmacı bakış açısının büyük bir kitleye ulaşmasının özünde, sistemli düşünürler olan Aydınlanmacı filozofların/düşünürlerin aynı zamanda büyük yazarlar olmasının önemli rolü olmuştur, çünkü bu özellik onların milli dillerini yazılarında kullanarak düşüncelerinin geniş çevrelere hitap etmesini sağlamıştır (Arslan, 1992: 25). Yaşamı boyunca bağınazlığa karşı savaşmış, hoşgörüyü yaymaya çabalamış ve aklın egemenliğini savunmuş büyük bir filozof olan Voltaire, (şiir, tiyatro, roman ve öykü olmak üzere) neredeyse bütün yazınsal türlerde yapıtlar ortaya koymuş büyük bir yazar olarak ince ve kıvrak zekasıyla yaşamı doğa ötesine tercih etme noktasında yaşamdan yana tavır alan yaklaşımıyla kamuoyunu derinden etkileyen bir eylem-yazın çabasının öncüsü olmuş iken, akıl yoluyla düşünceleri aydınlatmak yerine, duygu yoluyla gönüllere seslenmek isteyen bir filozof olan Rousseau, ateşli ve coşkulu bir yazı biçimini yeğlemiş bir yazar olarak bazı yapıtlarında (duyguların ve duyuların bozulmasını topluma anlatma amacıyla) tartışmacı (fakat kavgacı olmayan) bir anlatım tutumu sergilemiştir (İşler, 1999: 50-53).

İngiliz Aydınlanması

İngiliz filozof ve siyaset adamı olan Locke, İngiliz Aydınlanması'nın öncü düşünürlerinden biridir. Locke, temel olarak, onun bilgi anlayışına bağlı metafizik ve bilim anlayışı doğrultusunda tanımladığı aydın insan tipi ve siyaset felsefesi doğrultusunda tanımladığı birey ve devlet anlayışı ile öne çıkmıştır (Çüçen, 2006: 27-28). 1690 yılında yayımlanan "İnsan Anlağı Üzerine Bir Deneme" adlı eserin yazarı ve Aydınlanma'nın ilk döneminin anahtar kişilerinden olan Locke, bilgilerin kaynağının deneyde ve duyumlarda olduğunu, ruhun da bunlara dayanarak düşüncüyü geliştirdiğini ileri süren bu eseriyle Descartes'in doğuştan gelen fikirler kuramını eleştirerek, kendinden sonra gelen Hume, Condillac ve Kant gibi düşünürlerin insan zekası üzerine görüşlerini etkilemiştir (Outram, 2007: 177).

Locke, "tabula rasa" örneklemesiyle, kilisenin öne sürdüğü din öğretisi ile metafizik düşüncelerin ve batıl inançların doğruluğunun bilimsel açıdan gösterilmesinin (deneyle elde edilmesinin) olanaklı olmadığını, insan zihninin/aklının doğuştan boş bir levha gibi içeriksiz olduğunu, her türlü bilginin daha sonra deneyle elde edildiğini ve insanın kendi aklı sayesinde her türlü bilgiyi deneysel bir temelle oluşturabildiğini savunmuş, aklın bilgi edinmesine yardımcı olamayan din ile metafizik ve batıl inançların doğru düşünme için engel teşkil ettiğini ve bundan ötürü dinin, metafiziğin ve her türlü inancın terk edilerek, aklın bağımsız ve özgürce bilgi edinmesi için gerekli olan eğitim, çevre ve kültür olanaklarının hazırlanması gerektiğini öne sürmüştür (Çüçen, 2006: 27-28). Bu noktada, Çüçen (2006: 27-28) tarafından açıklandığı gibi, Locke'un ortaya attığı bu fikir, tüm Aydınlanma düşünürlerince kanıksanmış olup aklın egemenliğinde oluşan

bilim anlayışına göre oluşturulan insan ve toplum anlayışının, genel olarak insanın mutlu ve rahat yaşamasını sağlayacağına inanılmıştır. Outram (2007: 177)'a göre, Locke'un 1689 yılında yayınladığı "Hoşgörü Üzerine Bir Mektup" ve 1695 yılında yayınladığı "The Reasonableness of Christianity" (Hristiyanlığın Aklılığı) adlı yapıtları, onun dini hoşgörünün öncüsü olarak kabul edilmesini sağlamıştır.

Çüçen (2006: 27-28)'in bahsettiği gibi, deneyci geleneği başlatan Locke; din ve metafiziği, bilimsel bilginin önündeki en büyük engel olarak görmüş, bilimsel bilgiyi verecek aydınlanmış aklın ise, ancak o akli kullanma cesaretini gösterecek bireylerin oluşturduğu bir toplum düzeninde yaşama şansı bulduğunu öngörmüş, insanlığı acıdan, sefaletten, hastalıklardan, korkudan, kötülüklerden ve bilgisizlikten kurtaracak bir toplum düzeni için bir siyaset felsefesi önermiştir. Locke'un bu felsefesine göre, bireyin çıkarlarını korumak için var olan devlet, bireyin yaşama hakkını, özgürlüğünü ve mülkiyet hakkını güvence altına alan liberal hukuk devletidir. Toku (2003: 115)'nun açıkladığı gibi, Locke'a göre, hangi açıdan bakılırsa bakılsın, yeryüzündeki geçerli olan hukuk insanidir ve bu yüzden de yalnızca insanların rızalarıyla oluşturulabilir ve dolayısıyla, halkın rızasına dayanmayan bir hukuka ve otoriteye itaate hiç kimse zorlanamaz (Aktaran: Çüçen, 2006: 28). Bu bağlamda, Çüçen (2006: 28) tarafından bahsedildiği üzere, Locke bu savıyla, aydınlanmış bireyin ancak aydınlanmış bir hukuk devletinde, yani aydınlanmış yöneticilerin ve toplumsal uzlaşımın kurulmuş hukuk düzeninde, gerçek anlamını bulduğunu öngörmüştür, çünkü Locke'a göre Aydınlanma, insanların bireyselleşmesi ve toplumun gelişmesiyle gerçekleştiği için, dinsel devletlerin yerini, aydın insanın oluşması için gerekli tüm kamusal, kurumsal, bilimsel ve eğitimsel yapıyı oluşturmayı kendine görev edinen, akıl devletlerine bırakması gerekmektedir.

İngiliz Aydınlanması'nın önde gelen isimlerinden bir diğeri olan Newton, Aydınlanma hareketinin başat temsilcisi konumundadır (Arslan, 1992: 24). 1687 yılında yayımladığı "Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri" adlı kitabında açıkladığı evrensel çekim (veya yerçekimi) kuramı sebebiyle, modern evrenbiliminin babası olarak addedilen Newton, optik alanında çok önemli araştırmalar yapmış ve özellikle Avrupa'da ampirik (deneysel) ve akılcı araştırmanın sembolü olarak kabul edilmiştir (Outram, 2007: 179). Evreni bilinmez, gizli ve kapalı bir bütün olarak görülmekten kurtaran Newton'un evrensel yerçekimi yasası, evrendeki her maddenin başka bir maddeyi büyüklüklerine ve aralarındaki mesafeye bağlı olarak değişen bir güçle çektiğini ortaya koyarken, sadece maddenin hareketini açıklamakla kalmamış, yeryüzünü evrenin merkezine koyan Ortaçağ görüşünü yıkarak yeni bir evren tasarımı da sunmuştur (Çiğdem, 1997: 61).

İskoç Aydınlanması

"İskoç Aydınlanması" terimi, (Hume, Smith, Ferguson, Reid, Hutcheson, Millar, Stewart ve Robertson gibi) kendi aralarındaki farklılıklar saklı kalmak kaydıyla epistemolojide, moral felsefede, sosyal ve siyasal kuramda belirli teorik amaçları ve varsayımları paylaşan İskoç kökenli düşünürlerin oluşturduğu ve Aydınlanma düşüncesinde önemli bir damarı oluşturan düşünce geleneğini ifade etmektedir (Broadie, 1997: 3-31, Aktaran: Duman, 2006: 139). İskoç Aydınlanmacılarının temel amaçları, bireyden hareket ederek zihnin içeriğini oluşturan düşünce ve inançlar ile insandaki moral/

ahlaki değer yargılarının bilimsel bir açıklamasını sunmak (Hume, 1997: 41, Aktaran: Duman, 2006: 139) ve buradan hareketle, insanlar arası etkileşimin sosyolojik ve tarihsel teorisini oluşturmaktır (Çiğdem, 1997: 72, Aktaran: Duman, 2006: 139). Bu perspektifte, Duman (2006: 139)'a göre, İskoç düşünürler, “insandaki zihni sürecin, epistemoloji ve moral felsefe uyarınca, bilgi edinme ve karar verme/yargıda bulunma sürecinin empirik temellerden hareketle incelenmesi” ve “sosyal teori ve tarih vurgusuyla geliştirdikleri insan doğası anlayışı ile ilişkili olan toplum ve tarih anlayışı” temelinde, iki ana eksen üzerinde düşünce üretirlerken, Aydınlanma kuramı açısından daha çok birinci eksen üzerinde yer alan düşünceler üzerinde durulmuş olup bu düşüncelerin ele alınış biçimi, İskoç Aydınlanması'nın akıl anlayışının temel niteliklerini ve Kıta Avrupası Aydınlanması'ndan farklarını açığa çıkarmıştır. Öyle ki; bilgi kuramı açısından, Locke'un sistematize ettiği duyucu psikolojiye dayanan empirist yaklaşım, İskoç Aydınlanması düşünürleri için de temel başlangıç noktasını oluşturmakla birlikte, akla duyulan güven üzerinde yükselen ve aklın gücüne yönelik eleştiriler etrafında şekillenen bilgi kuramı ve moral felsefe, Kıta Avrupası Aydınlanma düşüncesinden farklı sonuçlara ulaşmıştır.

İskoç düşünürlerinin en önemlilerinden birisi olan Hume (Çiğdem, 1997: 70, Aktaran: Duman, 2006: 141), rasyonalizme yönelik eleştirilerinde Hutcheson'dan etkilenmiş olsa da ondan daha farklı sonuçlara ulaşmıştır (Başdemir, 2005: 37, Aktaran: Duman, 2006: 141). Hutcheson, empirist yöntemi, Tanrı vergisi “ahlaki duyu” kavramını temellendirmek için kullanırken, Hume aynı yöntemi kullanarak farklı sonuçlara ulaşmış ve empirizmi, sadece bilginin kaynağını değil, sınırlarını da açıklamak için kullanarak bütün mantıksal sonuçlarıyla birlikte savunmuştur (Yayla, 2002: 57, Aktaran: Duman, 2006: 141). Bu bağlamda, Hume, “biz yalnızca akıl yürüten varlıklar değiliz, fakat aynı zamanda üzerine akıl yürüttüğümüz nesnelere birisiyiz” önermesiyle, insanı sadece düşünen ya da akıl yürüten değil, aynı zamanda kendisini düşünümünün ve akıl yürütmesinin konusu yapabilen bir varlık olarak tanımlamış ve insanın diğer canlılardan farklı olarak yansıl düşünebildiğini ve bu nedenle de kendisine aynada bakar gibi duygularını, düşüncelerini ve değerlerini kendi düşünümünü tartma/eleştirme konusu yapabildiğine işaret etmiş, insanın bunu yapmaya başladığı andan itibaren ve yapabildiği oranda ahlaklı bir varlık olmaya başladığını vurgulamıştır (Göçmen, 2013: 6). Buna göre, insan deneyimini aşan konularda yapılan spekülasyonların anlamdan yoksun olduğunu ve “olgudan değer hiçbir şekilde türetilmeyeceğini” gösteren Hume, dışsal dünyanın varlığı, benlik ya da ruh, nedensellik, töz, zihin, Tanrı gibi temel kategorileri de empirik bir perspektiften yorumlamaya çalışmış, bütün zihin içeriklerinin ve bütün düşüncelerin duyu izlenimlerinden türetilmekte olduğunu belirterek, hiçbir konuda apriori (önsel) bir akıl yürütülemeyeceğini ileri sürmüştür (Cevizci, 2002: 46-47, Aktaran: Duman, 2006: 141). Hume'a göre; “akıl, maddenin varoluşunu ispatlama konusunda güçsüzdür, maddenin sürekli ve bağımsız varoluşunu hiçbir şekilde kanıtlayamaz” olduğu için, bu kategorilerin her biriyle ilgili açıklamalarında, aklın güçsüzlüğünü ve kesinlik kaynağı olamayacağını ortaya çıkarmaktadır. Hume'un bu yorumuna göre, cismin ya da fiziki nesnelere sürekli ve bağımsız varoluşuyla beslenen inancın kaynağı ne akıl ne de duylardır, sadece imgelemdir/muhayyiledir, öyle ki bilimi mümkün kılan, “doğanın düzenliliği” inancının temelinde yer alan “nedensellik” ve “tümevarım” yaklaşımları da akılcı bir şekilde savunulamaz, zira bu durum dünyanın düzenliliği ya da rasyonalitesinde değil, insanın

ancak imgeleminde temellenebilir. Dolayısıyla, bize zorunlu ilişki gibi görünen olgular (nedensellik), aslında zorunlu ilişkiler değil, sadece bizim edindiğimiz izlenimlerdir ve bunlar dünya ile ilgili nesnel bir olgu değil, insan doğasıyla ilgili psikolojik bir olgudur (Yayla, 2002: 59, Aktaran: Duman, 2006: 141).

İskoç aydınlanmacılarından Aydınlanma'nın en önemli iktisat düşünürü olan Smith, 1748 yılında Hume, sağduyu filozofu Blair ve İspanyol İmparatorluğu tarihçisi Robertson'un bulunduğu bir Aydınlanma grubuna katılmıştır (Outram, 2007: 180). Diğer İskoç düşünürler gibi insanın hareket ve davranışlarında rol oynayan ve kökenlerini insan doğasında bulan itici güçleri sistematik şekilde açıklamayı deneyen Smith'in düşüncesinde de "fayda" ve "duygudaşlık" temel kategorilerdir ve bazı açılardan Hume'dan farklı düşünse de, ahlak ve adalet teorisinin temelinde yer alan "duygudaşlık" üzerindeki vurguyu paylaşmıştır (MacIntyre, 2001: 200, Aktaran: Duman, 2006: 144). Ona göre de insanlar tahayyüli (imaginative) olarak kendilerini diğerlerinin yerine koyup onların duygularını hissederek ahlaki yargıda bulunurlar. Ancak, genel kuralların temelinde olan bütün diğer tecrübeler aklın konusu değil, duygu ve hissedişin konusudur (Campbell, 1997: 528-534, Aktaran: Duman, 2006: 144). Outram (2007: 180)'un açıkladığı gibi, Smith, 1767'den 1776 yılına kadar iş bölümü, para ve ticaret ile alışveriş özgürlüğü konularında kuramlar üretmeye yoğunlaşmış ve onun bu çalışmaları 1776 yılında yayımladığı "Milletlerin Zenginliği" adlı çalışmanın da temelini oluşturmuştur.

Fransız Aydınlanması

"Aydınlanma" (akıl ve insan doğası olmak üzere) iki farklı biçem ve (Voltaire ve Rousseau olmak üzere) iki büyük ismin etrafında şekillenmiş olup Voltaire daha çok insanı karanlığa ve tutsaklığa götüren nedenin bilgisizlik olduğundan yola çıkarak bağınazlığa karşı usu (aklı) savunurken, Voltaire'in usçu (akılcı) biçemine karşı çıkan Rousseau ise, insan doğasına, duylara ve duygulara seslenmeyi yeğlemiştir ve dolayısıyla Fransız Aydınlanmasının bu iki filozof-yazarı, görüş, düşünce ve biçemleriyle yalnızca Fransa'da değil, Avrupa ve Dünya'da özellikle din, eğitim, siyaset ve yazın alanında büyük yankı uyandırmışlardır (İşler, 1999: 48).

Çelik ve diğerleri (2011: 7)'ne göre, Fransız Aydınlanması; toplumsal ve felsefi bir kompozisyonun ürünü olarak, toplumsal ve siyasal dinamikleri harekete geçiren, siyasal, sosyal ve felsefi anlamda birçok yönden radikal sonuçlar doğuran bir olgu olarak kabul edilmektedir. Solomon (1980: 22) tarafından açıklandığı üzere, Fransız Aydınlanması'nı oluşturan esas düşünce, "Aydınlanmanın bütüncül bir din eleştirisi" ve "Aydınlanmanın politik karakteri" odağında yapılan iki yorum nezdinde özetlenebilirken, birinci yorum uyarınca, dine karşı var olan tekil bir tavırdan söz edilememesine rağmen ve Fransız Aydınlanmacıları arasında, dinin kurumsal işleyişinin toplumsal mutsuzluğun ana nedenlerinden birisi olduğunu düşünenler olmakla birlikte, Aydınlanmanın esas amaçlarından birinin bütüncül bir din eleştirisine varmak olduğu üzerinde mutabık kalınmış, ikinci yorum mahiyetinde ise, Aydınlanmanın politik karakteriyle toplumu etkileyen, sosyal ve siyasi hayata yön veren bir içsellikte olduğu hususu ayrıca değerlendirilmiştir (Aktaran: Çiğdem, 2015: 36). Buna göre, Çiğdem (2015: 36-37) tarafından bahsedildiği gibi, her iki yorum da olgusal olarak doğru olmakla birlikte, tam bir Aydınlanma tasvirini

sunmak için yetersizdir, Çünkü 1789 Fransız Devrimi öncesi Fransa'daki politik ve sosyal sisteme yönelik bir tepki olarak açığa çıkan Fransız Aydınlanması, başka bir yoruma göre, sadece ruhban sınıfının ya da aristokratların değil, bütün insanların genel ve ortak amaçlara ulaşabilmesini sağlayan ve herkesin kullanabileceği bir yeti olan aklın gücüne duyulan inancın felsefi ve toplumsal yönden meşrulaştırılmasıdır.

Çiğdem (2015: 38-39) tarafından bahsedildiği üzere, Fransız Aydınlanma düşüncesinin ifade ediliş mekanı olan “Ansiklopedi”, otuzbeş cilt olarak ilk kez 1780 yılında yayımlanmış olup Ansiklopedi’de yazarların belirli bir konuda ortak kanaatlerinin bulunmaması, Ansiklopedi’nin örgütlenişinde, sadece entelektüel kaygıları değil, politik ve dinsel baskılar nedeniyle stratejik kaygıları da içermiştir. Buna göre, Voltaire gibi zaman zaman Ansiklopedi’de yer aldığını inkar edenler olduğu gibi, Diderot, d’Alembert ve Helvetius gibi dinsel ve siyasal iktidarı felsefi ve politik olarak tedirgin eden isimlerin yanı sıra, Turgot gibi bir iktisatçı ve Montesquieu gibi önemli bir hukukçu isim de Ansiklopedi’de yer almıştır. Goldmann (1997: 67)’a göre, Ansiklopedi’nin özelliği, “bir bütün olarak, bilginin mümkün olduğu kadar anlaşılır kılınması çabasında” ve “bu bilginin, alfabetik düzenle elde edilebilecek malumatlar toplamının kendisi olduğu düşüncesinde” yatmaktadır (Aktaran: Çiğdem, 2015: 39). Çiğdem (2015: 40-41)’in açıkladığı gibi, Ansiklopedi’yi Aydınlanma’nın temel metni haline getirme uğraşısı veren en önemli isimler Diderot ve d’Alembert olup bu iki düşünür Fransız Aydınlanması’na önemli katkılar sağlamışlardır. Outram (2007: 171)’ın bahsettiği gibi, Diderot, büyük oranda Ansiklopedi’nin eş editörlüğünü yaparken, bir yandan da oyun yazarı, sanat eleştirmeni ve güncel konuları yorumlayan bir kişi olarak ün yapmıştır.

Diderot, belli bir felsefi bütün oluşturma yerine, felsefenin önemli ve işlevsel gördüğü alanlarında büyük bir mücadeleye girişmiş, düşünce çizgisinde kendisine hareket noktası olarak aldığı düşünceleri ve isimleri, bir müddet sonra eleştirel bir perspektifle arkasında bıraktığı için, düşünce hayatını belli bir doğrultuda hareket etmek yerine, dönüşlerle, vazgeçişlerle ve yeni kabullenişlerle belirlemiştir. Bu bağlamda Aydınlanma düşüncesinin bir öncüsü olarak, kuşakdaşları arasında Aydınlanma’ya verdiği önem ve biçtiği paha bakımından emsalsiz bir düşünür olan Diderot, “Düşünceler” adlı eserinde eleştiri nesnesi olarak din ve Tanrı düşüncesini öne çıkarmıştır (Çiğdem, 2015: 40). Bu noktada, Diderot, kişisel bir Tanrı’nın var olduğu inancını reddederken, doğanın ve maddenin enerjiyle dolu olduğuna ve sürekli olarak değiştiğine inanmış ve bu bağlamda determinizmiyle açıkça çelişen bir şekilde laik bir iyilikseverlik ve erdem ahlakını savunmuş, zinaya karşı toplumsal önyargı olarak gördüğü şeyleri ve cinsel baskıyı hicvetmiştir (Outram, 2007: 171). Bu noktada, d’Alembert’in materyalizminden etkilenmiş ve bütün olayların fiziksel temellere indirgenebileceğine inanan Diderot, d’Holbach’la birlikte duyumcu bir perspektif geliştirmiş, ancak giderek bu tutumlarını terk ederek atomist, panteist ve deneysel yaklaşımın üstünlüğünü öne süren eklektik bir tavırla tabiat olaylarının daha iyi kavranabileceğine inanmaya başlamıştır (Çiğdem, 2015: 41).

Öte yandan, Fransız Aydınlanmasının öne çıkan bir düşünürü olarak, akılcılık ve bilimciliğin ve dolayısıyla da ilerlemeciliğin en seçkin temsilcilerinin başında gelen d’Alembert ise, bir sonraki yüzyılın pozitivizmini öncüleyen bir filozof olarak “bilgiyi bir güç olarak” görmüş, “ilerlemenin anahtarının bilim olduğunu” savunmuş ve Diderot

ile Ansiklopedi'nin editörlüğünü yapmıştır (Cevizci, 2002: 140-141). Başka bir deyişle söylemek gerekirse, Ansiklopedi'nin Diderot ile beraber iki mimarından biri olan, akılcılık ve ilerlemecilik ile bilimciliği esas alan pozitivizmin öncül düşünürlerinden biri olarak gösterilen d'Alembert, Aydınlanma'nın doğa bilimleri üzerindeki etkileriyle ilgili eserler vermiştir (Gökberk, 1999: 317, Aktaran: Çelik vd., 2011: 11). Çiğdem (2015: 40-41)'e göre, d'Alembert, bir matematikçi olmasının yanı sıra, Ansiklopedi'ye gerçek hüviyetini kazandıran ve bir önsöz mahiyetindeki 1751 yılında yayımladığı "Discours préliminaire de l'Encyclopédie" (Ansiklopedi'nin Ön Konuşması) ve 1759 yılında yayımladığı "Essais sur les éléments de philosophie" (Felsefe Unsurları Üzerine Makaleler) adlı eserleri ile kamusal filozof kişiliğini ortaya koymuş; Bacon, Newton ve Locke üçlemesinin kazanımlarının görünür dünyanın kavranılması için bir tutamak noktası oluşturduğuna inanmış ve dolayısıyla bilim, deneysel yöntem ve duyularını bilginin elde edilmesinin güvenilir yolları olarak gördüğü için, kurulu dinin ve kurulu dine bağlı olarak gelişen skolastik metafiziğin doğru bilgiye varmak için engeller koyduğunu varsaymıştır. Outram (2007: 170)'ın bahsettiği gibi, Ansiklopedi için 1400 madde yazan d'Alembert, bu yazıları nedeniyle yazar Rousseau ve müzisyen Rameau ile çatışmış ve 1758'de Ansiklopedi'yi Diderot'a devrettikten sonra, müzik ve edebiyat eleştirileri yazmaya başlamıştır.

Fransız Aydınlanması, İngiliz Aydınlanması'nın temel kalkış ilkeleri olan deney, akıl, bilim, laiklik, hukuk, birey, ulus, toplumsal sözleşme ve uzlaşımaya dayalı hukuk kavramlarını geliştirerek Aydınlanma düşüncesini daha geniş halk kitlelerine ulaştırma etkinliğine girmiş ve bu anlamda deist bir Tanrı anlayışı ile insanı, toplumu, devleti ve evreni yeniden açıklama çabasına giren Voltaire öncelikle anımsanacak bir Fransız düşünürü olarak öne çıkmıştır (Çüçen, 2006: 28-30). Büyük bir halk hareketine karşı çıkan ve bilim adamları ile felsefecilerin özgür ortamda faaliyetlerini göstermesi üzerinde duran Voltaire, Newton'un fiziğini ve Locke'nin siyaset felsefesini Fransa düşüncesi içerisine sokma uğraşısı verirken, bazen Kralcı olarak da görülmüş, görüşleri genelde İngiliz düşünce geleneğine paralel olarak düşünce hürriyetine geniş izin veren temsili hükümet ile yayın özgürlüğünün Fransa'da yayılması üzerine yoğunlaşmış, İngiliz düşüncelerinden farklı bir yönü olmaması sebebiyle eleştirilmekle birlikte, ön plana çıkan edebi eserleriyle yaşadığı dönem boyunca fikirleri ciddiye alınan ve dinlenen biri olarak Fransız Aydınlanması'nın önemli şahsiyetlerinden biri olarak görülmüştür (Sabine, 1969: 250-251, Aktaran: Çelik vd., 2011: 11). Outram (2007: 180)'a göre, uzun bir hayat sürmesi, çok fazla yazması, kamuoyunu harekete geçirme kapasitesi ve önemli insanlarla olan ilişkileri nedeniyle Aydınlanma'nın başta gelen simalarından olan Voltaire, ifade özgürlüğü ile insan hakları konusundaki düşünceleri ile Aydınlanma hareketinde büyük katkısı olmuştur.

Çüçen (2006: 28-30) tarafından bahsedildiği üzere, Voltaire'in ileri sürdüğü deizme göre, Tanrı vardır ve evreni yaratmıştır fakat evrenin işlerine müdahale etmemektedir. Bu nedenle, insanlar kendi yaşamlarını belirleme, toplum ve devlet düzeni oluşturma ve bilim yapma gibi konularda kendi başlarındadırlar ve özgürdürler. İşte bu noktada devreye akıl girer, çünkü insan akıllı varlık olarak hem toplumu hem de doğayı bilecek ve yönetecek güçtedir. Voltaire tarafından ileri sürülen bu görüşe göre, insan düşünme yetisine ve özgür istence sahip tek canlı olduğu için, insan kendi bilgisizliğini aşabilecek olanağa da sahiptir, çünkü "insan aklının aydınlanması ile birey, toplumun aydınlanması ile de uygarlık ortaya çıkar". Voltaire bu savıyla, tüm kötülüklerin kaynağında, anlama

yetisini kullanmayan ve bilgisizlik içinde yaşayan bireyin olduğunu düşünürken, bireyin bilgi edinmesini sağlayarak aydınlanmasına yardım edilmesi gerektiğini öngörmüştür. Bu amaçla, Ansiklopedi çalışmalarına katılarak büyük halk kitlelerine bilgi ulaştırmaya çalışan Voltaire, ‘Tanrı’ya bağlanan hiçbir kötülük olamaz’ düşüncesini benimsemiş, tüm yaşamı boyunca bireyin ve toplumun aydınlanması için aklın ve bilimin öncülüğünü savunmuştur. İşler (1999: 50-53)’e göre, Voltaire, bütün yapıtlarında temel ilke olarak usu (aklı) benimserken, Tanrı’nın varlığını, toplumsal ve siyasal görüşlerini usun (aklın) yardımıyla kavradığına inanmış, usu dünyayı açıklayıcı ilk ve zorunlu neden olarak görmüş, us (akıl) olmadan toplum düzenini kurmanın olanaksız olduğu kanısına vardığı için, Tanrıya inanmasına karşın (kilise, tören ve din adamı gibi) araçlara inanmamıştır. Öte yandan, Voltaire ne kadar akla yönelmişse (Fransız Aydınlanması’nın diğer önemli düşünürü olan) Rousseau da o kadar duygulara yönelmiş, akılcılığı savunan ve kayıtsız şartsız usun üstünlüğünü kabullenen filozoflara karşı çıkmıştır. Çüçen (2006: 28-30)’in açıkladığı gibi, Rousseau da “toplumsal sözleşme” kavramı temelinde Ansiklopedi çalışmalarına katılmıştır. Rousseau, 1762’de yayımladığı “Du contrat social et la source de l’inégalité des peuples” (Toplum Sözleşmesi ve İnsanlar Arası Eşitsizliğin Kaynağı) adlı eserinde, birey olarak insanın kendi kendine yetemeyeceği düşüncesinden hareketle insanların toplum içinde yaşaması gerekliliğini öne sürmüş ve toplumsal sözleşmeyi Aydınlanma düşüncesinin temeline yerleştirmiştir.

Outram (2007: 203-204)’ın bahsettiği üzere, Rousseau, eşitsizliği toplumun hastalığının en temel bileşeni olarak görmüş ve dolayısıyla eşitsizlikten, yani insanlar arasındaki gereksiz ayırmalardan sakınacak ve bir kimsenin başka bir kimseye bağımlı olmasını önleyecek yeni bir toplum düzeni kurmayı amaçlamış, genel iradeyi hayata geçirmede veya kurumsallaştırmada, önce hukuki, sonra da politik eşitliği teminat altına alacak genel iradeye dayalı bir politik düzeni öngörmüştür. Çüçen (2006: 28-30) tarafından açıklandığı gibi, Rousseau’ya göre, toplum içinde yaşamının bir bedeli vardır, çünkü doğal durumda özgür ve eşit olan insan, toplumsal yaşamda bunları kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığından, insanların hem toplum halinde hem de özgür yaşamaları için bir düzen gerekmektedir. Bu bağlamda, Rousseau, böyle bir toplum yapısı için gereken şeyin, bir araya gelerek bir düzen içinde yaşamayı kabul edenlerin ortaklaşa oluşturacakları bir sözleşme olduğunu öne sürmüş ve bu sözleşmeyle bireylerin kendilerinin nasıl bir güç tarafından yönetileceklerini belirleyen bir genel istence ulaştıklarını öngörmüştür, Öyle ki Rousseau’nun ileri sürdüğü genel istenç olgusu, halkın egemenliği üzerinde yükselen, yasaya dayalı bir cumhuriyet yönetimi biçimi olup halkın yani bireylerin kendi kendilerini yönetmesidir ve çoğunluğun isteği doğrultusunda oluşan bir yönetim anlayışında, akla dayalı yasalı düzen olgusu yer almaktadır.

Alman Aydınlanması

Aydınlanma hareketinin Almanya için başlatıcılarından birisi Mendelsshon olup Aydınlanma Çağı filozofu olarak Alman Aydınlanması açısından öne çıkmıştır (Arslan, 1992: 25. Outram (2007: 178)’a göre, Mendelsshon, ülkesinin kalkınması yolundaki çabalarından dolayı Büyük Friedrich olarak tanımlanan Prusya (Almanya) hükümdarı II. Friedrich tarafından uygulamaya konulan dini hoşgörü ikliminden yararlanarak bir

entelektüel çevre oluşturmuş, dini hoşgörü ve Yahudilere özgürlük konuları hakkında yapılan tartışmalara katılarak kültürel çeşitliliğin ve tek tiplilikten kaçınmanın gerekliliği konusunda ısrarla durmuştur. Mendelsshon, 1784 yılında başlatılan “Aydınlanma’nın tanımı” hakkındaki tartışmalara, farklı etnik ve dini çevrelerden gelen düşünürleri harekete geçirmeyi teşvik eden yaklaşımıyla katkıda bulunmuş ve özellikle estetik üzerine çeşitli yazılar yazmıştır.

Oktay (2017: 692-693) tarafından bahsedildiği gibi, Aristoteles mantığı üzerine yaptığı çalışmaların yanı sıra, sembolik mantığı ilk tasarlayan düşünür olan Leibniz ise, Alman Aydınlanması’nın gelişmesi üzerinde büyük bir etkisi olmuş ve 1666 yılında yayımladığı “De Arte Combinatoria” (Tümleşik Sanat) adlı eserinde sembolizmin insan düşüncelerinin alfabesi olacağını ima ederek, tüm kavram ve düşünceleri matematiksel bir düzene göre her ulusun anlayabileceği bir karakteristik plan halinde sunmaya çalışmış ve böylece evrensel mantık fikri ve sembolü mantık düşüncesi ile yeni mantığın önünü açmıştır.

Başdemir (2005: 2)’e göre, on sekizinci yüzyılda klasik idealizmi devam ettiren Alman Aydınlanması’nın önderi kabul edilen Wolff ve Aydınlanma’nın son filozofu kabul edilen Kant gibi düşünürler, dinin ve geleneğin otoritesini eleştirmişler, ancak dine karşı Fransızlardan daha ılımlı bir tavır sergilemişlerdir (Aktaran: Zariç, 2017: 43). Çiğdem (2015: 79-81) tarafından bahsedildiği üzere, (toplumsal sınıf olarak burjuvazinin, medyanın, locaların ve salonların ürünü olarak ortaya çıkan Fransız Aydınlanması’nın aksine, üniversitede gelişen ve orada kendisini geliştiren bir akım olan) Alman Aydınlanması, ilkeleriyle Aydınlanma’nın kurumsallaşmasını sağlayan Fransız Aydınlanması’yla büyük özdeşlikler ihtiva etmekle birlikte, özellikle “Kantçı bilgi teorisi ve etik” yönüyle Aydınlanma’nın sınırlanmasını temsil ederken, “Sturm and Drang (Fırtına ve Coşku), Romantizm ve Alman İdealizmi, Alman idealist tarih felsefesi” yönüyle de Aydınlanma projesinin aşılmasını temsil etmektedir.

Alman Aydınlanması’nın önemli temsilcilerinden birisi olan Kant, akılcı ve deneyci görüşlerin tek başlarına insanı bilimsel bilgiye ulaştıramayacağı düşüncesiyle, öncelikle insan aklının bilme koşullarını, daha doğrusu neyi bilip neyi bilemeyeceğini araştırmıştır (Çüçen, 2006: 27-30). Bu bağlamda, Outram (2007: 175-176)’a göre, Kant, akıl veya ruhun özerk veya duyuların izlenimlerinden bağımsız olup olamayacağını sorgulamıştır. Çüçen (2006: 27-30)’in belirttiği gibi, Newton’un fiziğine felsefi bilgi temelleri oluşturarak modern bilim ile felsefe arasındaki birlikteliği kurmak ve bu görevi de akla vermek olan Kant’ın diğer bir amacı da aydınlanmış ya da aydınlanacak birey için bir ahlak öğretisi oluşturmaktır, çünkü Kant’a göre, insan akli ile nasıl bilim ve doğa yasalarını ortaya koyuyorsa, yine aynı akıl ile insan kendi bireysel ve toplumsal yaşamını düzenleyecek ve ahlak yasalarını da ortaya koyabilecektir, dolayısıyla, bu kalkış noktasından yola çıkarak ahlak kuramları geliştiren Kant, 1788 yılında yayımladığı “The Critique of Practical Reason” (Pratik Aklın Eleştirisi) adlı kitabını yazmış ve insan aklının evrensel ahlak yasaları koyabilme ilkelerini, olanaklarını ve ölçütlerini araştırmış, insan aklının evreni kavrayabileceğini ve daha mutlu ve özgür yaşayabileceği bir toplum düzenini oluşturabileceğini savunmuştur.

Sonuç

Ortaçağ karanlığına bir tepki ve kilise egemenliğine bir başkaldırı niteliğinde, bireyin kendini keşfetmesi ve aklının farkına varması olarak ortaya çıkan (Çınar, 2017: 8), entelektüel bir hareket olan Aydınlanma; 1688 İngiliz Devrimiyle başlayıp 1789 Fransız Devrimiyle doruk noktasına erişen, Batı'nın hayatında, ticaret ve sanayileşme yoluyla ve burjuvazinin veya bir orta sınıfın zuhuruyla birlikte gerçekleşen büyük dönüşümün ya da sürecin kültürel ifadesidir (Cevizci, 2002: 9). Başka bir deyişle, genel yaygın görüşe göre, Rönesans ve Reform hareketlerinin etkisiyle Avrupa insanının bireysel ve toplumsal yaşamını yeni bir anlayışla oluşturma çabası olarak, 18. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkıp tüm dünyaya yayılan büyük bir düşün ve yazın hareketi olan Aydınlanma; felsefi olarak insan, toplum ve doğa konusuna, ekonomik olarak İngiliz Sanayi Devrimi'ne ve siyasal olarak Fransız Devrimi'ne dayanan bir düşünce sistemi olup Batı uygarlığının düşünsel ve kültürel yönden tarihsel gelişimi ve değişimi sonucunda Aydınlanmacı filozoflar eşliğinde işlenerek pekiştirilen önemli bir olgudur. Bu perspektifte, 18. yüzyılda bilim, felsefe, sanat ve toplumsal hayat alanlarında pratik ve kuramsal gelişmeleri içeren Aydınlanma hareketi, tarihsel arka planına bakıldığında, ilk önce 1688'de İngiliz Devrimi'yle İngiltere'de başlamış bir toplumsal değişim iken, daha sonra 1789'da Fransız İhtilali'yle Fransa'da özgürlük hareketi olarak devam etmiş, 1781'de Kant'ın Eleştirel Yaklaşımı'yla Almanya'da felsefi temellerini oluşturarak tüm dünyayı etkileyen bir modernleşme veya batılılaşma hareketine dönüşmüştür. Bu noktada, Aydınlanma ile ilişkilendirilen modernleşme, Berman (2016: 28)'a göre, bilimde gerçekleşen keşiflerle evrene dair görüşlerin ve algıların değişmesine neden olan, bilimsel bilgiyi teknolojiye dönüştüren, yeni yaşam tarzları yaratan, hayatın akışını hızlandıran, dinamik bir gelişme içinde birbirinden çok farklı insanları ve toplumları bir araya getiren ve birbirlerine bağlayan süreçlere istinaden, sürekli bir oluş halinde insanlığın gelişimini etkileyen bir çabadır.

On sekizinci yüzyılda birbiri ardınca gelen Aydınlanmacı düşünürler sebebiyle aynı veya benzer temaların sürekliliğine istinaden Aydınlanma Çağı olarak da adlandırılan bu dönemde, Ortaçağ'da gelişen düşünce ve inançlardan kopuşun yaşandığı Rönesans dönemindeki düşünsel ve toplumsal değişimlerin üzerine inşa edilen hümanizm temelinde, Tanrısal haklar yerine doğal haklar kavramı esas alınmıştır. Çüçen (2006: 25-26) tarafından açıklandığı gibi, Ortaçağ'ın dinsel ve geleneksel değerlerinin kendilerini geliştirmek ve daha iyi yaşamak için yeterli olmadığını anlayan ve onların yerine yeni değerler oluşturma çabası içine giren Avrupa insanı, "her şey insan için olmalıdır" düşüncesiyle başlayan hümanizm anlayışı uyarınca, Ortaçağ'ın Tanrı/din merkezli evren, toplum ve insan açıklaması yerine, insan merkezli bir evren, toplum ve birey açıklamasını dile getirmiş, insanın kul olarak görüldüğü bir toplum/devlet düzeni yerine, insanın birey/kişi olarak kabul edildiği bir toplum/devlet düzenini öne sürmüştür ve insanın her şeyden önce kendi aklını kullanma cesaretini gösteren bir özellikle donatılması gerektiği konusu üzerinde durmuştur. Çiğdem (1993: 11)'in bahsettiği gibi, Aydınlanma'nın temel ereği, insanlığı "kötü" ve "köleleştirici" mit, mitos, inanç ve önyargıların dominant olduğu düzenden kurtarıp "iyi" ve "özgürleştirici" aklın düzenine sokmak olmuştur (Aktaran: Kızılçelik, 2000: 74). Cevizci (2002: 9)'ye göre, kapitalizmin doğduğu ve geliştiği ilk ülke olan İngiltere'de başlayan, Fransa'da güç kazanan, feodal koşulları nedeniyle en

geç Almanya'ya erişen ve nihayet yirminci yüzyılda da birçok ülkenin modernleşme projelerinde ifadesini bulan bir entelektüel hareket olan Aydınlanma, her şeyden önce mutlak bir akılcılıkla, insan davranışının yegane rehberinin, gelenek ya da din değil, kendisi dışında başka hiçbir kaynaktan yardım görmeyen akıl olduğunu varsaymıştır. Çüçen (2006: 25-26)'in açıkladığı gibi, öncü Aydınlanmacılara göre, doğanın bilgisini edinerek onu kontrol altına almak ve değiştirmek, insanın daha iyi ve mutlu yaşaması için gerekli bir eylem olduğundan, Aydınlanma ile önyargılardan, skolastik akıl yürütmelerden kurtularak bilimsel bilgiyi verecek deneysel yöntemi benimseyen insanın yetiştirilmesi temasına odaklanıldığından, Rönesansla başlayan özgür, bağımsız, aklı ve deneyi bilgi için referans alan insan(lar)ı oluşturma çabası, meyvelerini Aydınlanma Çağı'nda vermiştir.

Kaynakça

- Arslan, A., (1992). “Aydınlanma”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), s. 23-32.
- Atiker, E., (1998). *Modernizm ve Kitle Toplumu*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Berman, M., (2016). “*Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*” Ümit Altuğ ve Bülent Peker (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cevizci, A., (2002). *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Çelik, F., Fidan, S. ve Şahin, K., (2011). “*Aydınlanma'nın Fransız Düşüncesi İçinde “Katı Liberal Değerler” Bağlamında Ele Alınmasında Ansiklopedi ve Ansiklopedistlerin Yeri*”, *Akademik Bakış Dergisi*, 2011(23), s. 1-19.
- Çınar, Y., (2017). “*Uluslararası İlişkilerde Aydınlanma Faktörü*”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017(1), s. 1-28.
- Çiğdem, A., (2015). *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çüçen, A. K., (2006). “*Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi*”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006(125), s. 25-34.
- Duman, F., (2006). “*Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması*”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 2006(61)1, s. 117-150.
- Durdu, Z., (2005). “*Aydınlanmanın Diyalektiği: Eleştirel Kuramın Aydınlanma Eleştirisi*”, *Liberal Düşünce*, 2005(10)37, s. 125-136.
- Eren, L. G., (2017). “*Mitlerin Kendini Yeniden Üretimi: Aydınlanma Felsefesinden Aydınlanma Projesine*”, *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2017(1)1, s. 115-129.
- Göçmen, D., (2013). “*Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine*”, <https://dogangocmen.wordpress.com/2013/11/23/aydinlanmaciligin-tarihsel-anlami-ve-guncel-mirasi-uzerine/>. Erişim Tarihi: 21.12.2018.
- Horkheimer, M. ve Adorno, T. W., (2014). “*Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi*

Fragmanlar”, Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan (çev.), İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

http://www.academia.edu/10218385/Aydınlanma_Çağı_ve_Felsefesi, Erişim Tarihi: 22.03.2018

İşler, E., (1999). “*Voltaire ve Rousseau Etrafında Aydınlanma Çağı Fransız Yazını'na Bir Bakış*”, *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, s. 48-54.

Karabağ, İ., (2015). “*Aydınlanma İdeolojisinin Dile Yansımaları: J. C. Gottsched ve J. C. Adelung'un Dil Üzerine Düşünceleri*”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015(15), s. 31-47.

Kaya, M., (2013). *Modernleşme Sürecinde Aşiretlerin Dönüşümü: Şanlıurfa Aile ve Aşiret Dernekleri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Doktora Tezi, Konya.

Kızılcıkelik, S., (2000). *Frankfurt Okulu: Eleştirel Teori*, Ankara: Anı Yayıncılık.

Oktay, M., (2017). “*Gottfried Wilhelm Leibniz Felsefesinde Bilgi teorisi ve Mantık. (Kitap Tanıtımı: Kutsi Kahveci (2012), Gottfried Wilhelm Leibniz Felsefesinde Bilgi teorisi ve Mantık, Ankara, Berikan Yayınevi)*”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), s. 692-694.

Outram, D., (2007). “*Aydınlanma*”, Sevda Çalışkan ve Hamit Çalışkan (çev.), Ankara: Dost Kitabevi.

Zariç, S., (2017). “*Tarihsel Kökeninden Ülkelere Göre Türlerine Aydınlanma Felsefesi (Çağı) ve Türkiye Cumhuriyeti*”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017(3)28, s. 33-54.